

SLOVENSKI ROMAN PO SLEDOVIH EVROPSKEGA NATURALIZMA – USODE POSAMEZNIKOV IN SOCIALNA VPRAŠANJA V *KAPITANOVIH* MIŠKA KRANJCA

Kapitanovi so oblikovani kot roman na treh ravneh: družinski, posameznikovi in družbeni ravni. Po zgledu naturalističnih romanov postavljajo v ospredje propad neke družine, v kateri se očitno uresničujejo medsebojni vplivi med posameznikom in okoljem. Slovenija v tridesetih letih še vedno ni bila zasičena z naturalističnim romanom. Velik naturalistični roman, kakršen se je razvil v nekaterih drugih književnostih na koncu 19. stoletja, pomeni v slovenskem romanopisju skoraj novo zvrst. Tako s tematskega kot strukturnega in naratološkega zornega kota se *Kapitanovi* umeščajo med najzgodnejše naturalistične romane: soočenje posameznika in njegovih prirojnih lastnosti z okoljem, upodobitev propada, ubeseditev zgodbe kot »izseka življenja« in razširjena uporaba personalnega pripovedovalca so prvine, zaradi katerih je ta roman nedvomno pozna, a popolna uveljavitev naturalizma.

Njegov pogled je postajal vse bolj realističen, že programatično realističen. /.../ Pod njegovim vplivom in v ozračju napredujočega materializma, odkrivanja in poudarjanja spolnih osnov življenja ter prav ta čas vsesplošnega relativizma je postal že naturalist, vsaj nekod čisto očiten, in posebno rad upodabljal izživljanje narave.

Lino Legiša¹

S takšno oceno je sprejel Lino Legiša izid *Kapitanovih* (1938), desete knjige in sedmega romana Miška Kranjca. Resnično je slovenski pisatelj – čeprav je bil sicer pod močnim vplivom kmečkega romana Knuta Hamsuna – v tem delu razvil izrazit naturalizem, ki pomeni s svojo koherentnostjo pravi model znotraj slovenskega realističnega romana.

Preučevanje morebitnih stikov Miška Kranjca z evropskim naturalizmom 19. stoletja je posebej težko. Kajti če lahko v resnici potrdimo, da je pisatelj prebral kmečke romane 20. stoletja, povečini prevedene v slovenščino, je naše gotovosti konec, ko skušamo ugotoviti vpliv starejših del, ki so jih le malo prevedli v slovenščino in so

¹ Dva romana Slovenske matice, *Dejanje* 1938. 381.

bila nedostopna tistim Slovencem, ki niso obvladali nemškega jezika (o Kranjčevem dobrem znanju omenjenega jezika ni zanesljivih dokazov). Neka omemba nam vendarle dopušča misel, da se je književnik iz Prekmurja v svojih mladih letih seznanil s pojmom naturalističnega romana,² ni pa mogoče ugotoviti, kaj natančno mu je ta pojem pomenil. Povsem jasen vpliv naturalistične estetike v *Kapitanovih* je morda posreden in so ga vanje zanesla nekatera slovenska dela s pečatom evropskega naturalizma, npr. dela Ivana Cankarja, Zofke Kveder in Lojza Kraigherja. Zato se bomo pri naši presoji vzdržali raziskovanja vplivov literarnih del, za katera ne moremo dokončno trditi, da so bila Mišku Kranjcu dostopna (med drugim mislimo pri tem na veliko večino Zolajevih romanov).

Da bi poudarili sorodnost *Kapitanovih* z evropskim naturalizmom, ki je sicer vidna v vseh plasteh romana, se bomo tukaj osredinili na posebej prepričljiv vidik, namreč na karakterizacijo vezi med posameznikom in družbo. *Kapitanovi* se členijo – kar je pri naturalističnem romanu pogosto – na tri ravni: družinsko oz. napol kolektivno, ki jo postavlja v ospredje že sam naslov, posameznikovo (gre za ključne osebe v zgodbi, ki se vsaka zase počasi, a izrazito oblikujejo, z združenimi močmi pa vplivajo na prejšnjo raven), in na raven vaške skupnosti, moralnega okvira, kamor se vpenjata oba ostala nivoja.

1 Propad neke »velike« družine

Da zasedajo v opusu Miška Kranjca *Kapitanovi* prav posebno mesto, izpričuje že naslov romana. Drugi avtorjevi romani imajo bodisi zelo splošne naslove kot *Os življenja*, *Življenje*, *Do zadnjih meja*, poetične in metaforične, npr. *Prostor na soncu*, *Pesem ceste* in *Povest o dobrih ljudeh*, ali pa so v njih natančno povzete razmere v nekem konkretnem kraju (*Zalesje se prebuja*). Naslov *Kapitanovi* se edini nanaša na ožjo družinsko skupnost, katere ime nosi, ne da bi bil pri tem kaj določnejši. V nasprotju z drugimi Kranjčevimi romani, je najprej zgodba o neki družini, podobno kot *Rougon-Macquartovi*, *Gospoda Golovljevi* Saltikova-Ščedrina, *Buddenbrookovi* Thomasa Manna, Krležini *Glembajevi* ... Poleg tega ne gre za družino malih kmetov ali napol klatežev, kot v drugih romanih, temveč za bogate kmete (v tem pogledu je Miško Kranjec blizu *Kmetom* W. S. Reymonta). Poleg vsega je roman osredinjen na osebo, ki tako rekoč nikoli ne zapusti ospredja, na Agato in njeno vlogo pri propadanju družine *Kapitanovih*, kar Kranjčev roman prav tako približuje Reymontovemu. Čeprav se družini v marsičem razlikujeta (na primer pri Reymontu gre za avtoritarnega očeta, pri Kranjcu pa za očeta, ki ga obvladujejo ženske), jima je skupna strastna in čutna ženska kot osrednja oseba (Jagna v *Kmetih* in Agata v *Kapitanovih*), ki se ne ozira na družbene norme in s tem ogroža družinsko skladnost (njeno čast in enotnost pri Reymontu, njen obstoj pri Kranjcu).

² »Vsebinsko sem krenil samo določneje na poti, ki sem jo prej začel: na eno stran – opisovanje naše pokrajine v ekspresionističnem realizmu, ali če hočeš naturalizmu; in v drugi smeri – mestni milje, proletarsko življenje morda tudi za naturalnim opisovanjem, dasi je ideja vedno – neko iskanje in hrepenenje po odrešitvi; sicer resnična, a se ne sklada z vsebinsko smerjo naturalizma.« (Zadravec 1988: 287.)

1.1 Stopnje propadanja

Etape v razvoju zgodbe povsem ustrezajo petdelni shemi, kot jo je definiral Paul Larivaille (1974). Shema, skupna celotnemu človeškemu imaginariju, omogoča poudarjeno artikulacijo zgodbe. Zaradi stalnega delovanja vseprisotnega vršilca (Agata) družina naglo propada. Napredujoči ritem propadanja opredeljujejo kot občasni dejavnik odhodi in vrnitve Ivana Raja, obdobja njegove prisotnosti in odsotnosti, kot odločujoči dejavnik pa ga pospešujejo rojstva in smrti Agatinih otrok. Rojstvo prvega nezakonskega otroka deluje kot sprožilec zgodbe in pospeševalec družbenega propada (saj povzroči odhod možkega, ki naj bi zagotavljal prihodnost posestva); podobno se s smrtjo drugega zakonskega otroka konča vsakršno upanje, saj se Ivan Raj h Kapitanovim ne bo več vrnil.

1.2 Vzroki propadanja

Bralec spozna družino v obdobju, ko se njen propad, čeprav komaj viden, že napoveduje, od nje pa se poslovi, ko je že izgubila zemljo in odhaja zadnja posestnica Agata, zdaj pocestnica in vlačuga, s sinom v Zagreb. Podobno kot v prej navedenih romanih, gre torej za popoln propad, vendar dokaj omejenega trajanja (približno petdeset let): če se je začel v času starega Kapitana, se je dovršil v letih, ko sta na posestvu gospodarila Agata in njen mož; ko odrastejo Agatini otroci, je že prepozno. Zgodbi o Agati in propadu družine se tako ne prekrivata v celoti: ko se je Agata možila, je bila hiša »še vedno ugledna in trdna« (Kranjec 1938: 9), čeprav je bila že izgubila svojo nekdanjo moč. Agata je brez dvoma odločilni dejavnik pri njenem propadu, vendar pa ne edini.

1.2.1 Škodljiva vladavina žensk

Družini *Kapitanovih* vladajo ženske, gre za pravi primer avtokratskega matriarhata, kjer so moški potisnjeni na stopnjo kmečkih delavcev. Razmišljanja žensk sestavljajo spletke in kratkoročni računi, moška pa imajo skoraj vrednost prerokb. Ivanovemu odhodu botrujejo predsodki stare Kapitanovke: laž, poniževanje, prepričanje, da bo ostal, ker se je tako »dobro poročil«, vse to govori o zgrešeni strategiji, nezogibno obsojeni na neuspeh. Kratkoročno razmišljanje izkazuje svoje škodljive posledice tudi v naslednjih rodovih ... Tudi Agata, ki naglo menjava ljubimce, ne razmišlja o dolgoročnih posledicah svojih dejanj.

Kapitanovi moški si niso sposobni poiskati pravega mesta v družini in niso dejavni, odgovor na svojo slabost pa iščejo v begu (Ivan) ali vdanosti v usodo (stari Kapitan). Miško Kranjec je ženskam namenil kaj neugledno vlogo: oblastne, površne, podvržene bežnim ljubimkanjem in klateštvu, so v *Kapitanovih* in večini drugih Kranjčevih del vzrok vsakršnih nesreč. Takšno stališče od konca 19. stoletja ni redko, v nekaterih evropskih državah (v prvi vrsti v germanskem svetu) pa zagrizenih sovražnikov žensk (»Frauenhasser«) ni manjkalo, od Schopenhauerja preko Strindberga do Weiningerja. Težko je ugotoviti, odkod izvira mizoginija nekaterih slovenskih

pisatelj, med katere sodi tudi Miško Kranjec. Je treba v njej gledati zapozneli Schopenhauerjev vpliv, do katerega je prišlo s posredovanjem Strindbergovih dram, novel in romanov, prevedenih v slovenščino, ali pa je šlo za njegove slovenske učence (Kraigher, Grum)? Morda pa je odločilno vlogo igralo prebiranje eseja mladega avstrijskega filozofa Otta Weiningerja, *Geschlecht und Charakter*, ki je leta 1936 izšel v slovenskem prevodu?³

1.2.2 Razpad družine

Čeprav jo že od začetka uničuje njena matriarhalna struktura, se družina v resnici razkroji s parom, ki ga tvorita Agata in Ivan Raj. Čutna, ljubezni željna Agata zada družini prvi udarec, ko rodi nezakonskega otroka, »tujega otroka«. Če bi Agatin mož Ivan Raj sprejel pravila igre in zaradi lastne uveljavitve s poroko v bogato družino pogoltnil Agatin greh, bi ostalo pri tem. Ker te igre ni sprejel in je pobegnil, so ostali Kapitanovi v sramoti in brez zakonitega potomstva.

Nasprotje med spoloma in še prav posebej med zakoncema je skupna značilnost »ženskih« romanov 19. stoletja. V Kranjčevem je tako močno, da zakonca večji del romana sploh ne živita skupaj. V nasprotju z Agato, ki zapusti posestvo šele na zadnjih straneh romana, je Ivan namreč osebno posebej neustaljen: v začetku romana zbeži z domačije Kapitanovih, se vrne na bliskovito kratek obisk, zatem na nekaj daljšega, preden odide v vojno; manjka v celem poglavju, spet pride po koncu vojne, odpotuje v Ameriko in se zatem dokončno naseli v vasi. Misliti bi mogli, da se bodo sedaj zadeve uredile in da se bo na nek način ustaljeni Ivan pobotal z ženo. Toda tudi v tem si njuni usodi nasprotujeta: vrnitev obogatelega Ivana povzroči odhod obubožane Agate, zadnjo stopnjo njenega beganja, ki se je začelo z izgubo posestva.

Ker ne živita skupaj, zakonca ne moreta ustvariti družine. Agata postane ljubica lastnega hlapca, saj boljše priložnosti nima (prešuštvo se podvoji z družbenim padcem), in rodi drugega nezakonskega otroka. Pozneje bosta umrla še dva zakonska otroka, ki s seboj odneseta zadnje upanje za rodbino Kapitanovih. Dolg, ki ga je bil hiši nakopal Ivan, ko je še verjel v svojo zvezo z Agato, je le pospešil že začeto propadanje. Ker ga brez Ivanove ali Kristinine pomoči – prvi je bil dokončno odšel, druga ni hotela vlagati v hišo, kjer ne bo nikoli dedovala – ni bilo mogoče poplačati, je zadal dolg družini milostni udarec: njene poslednje člane je pregnal s posestva, Števeka pa prisilil, da se je podal v mesto. Starševsko-potomska para, ki sta se oblikovala ob koncu romana, Ivan in Kristina na eni ter Agata in Števek na drugi strani, ne zadostujeta, da bi bilo moč obnoviti uničeno družino.

³ O recepciji in ideološkem vplivu Strindberga pri Slovencih gl. Katarina Tomazin: Strindberg, antifeminizem in slovenska literatura, *Primerjalna književnost*, 1997/1, 21–42.

2 Nasprotje med posameznikom in družbo: trije načini razreševanja

Največkrat upodabljajo naturalistična dela nasprotje med posameznikom, njegovo biološko in psihološko naravo, in družbo, v kateri živi. To je snov *Beznice*, *Gospa Bovary*, *Ane Karenine* ali pa romanov bratov Goncourt. Kot je pokazal David Baguley, je mogoče razlikovati dva tipa realističnega romana: *goncourtovski* tip, »ki povzema tragični model padca z vidika družbenega propada, podaljšanega v času in izhajajočega iz determiniranih dejavnikov, bolj pisanih na kožo posamezniku od transcendentnih sil plemenite tragedije: dednih obremenitev, živčnih bolezni in družbenih okoliščin«, in *flaubertovski* tip, kjer se »nesreče osrednje osebe pripisujejo nepopolnosti človeškega življenja, kolesju vsakdanjega življenja« (Baguley 1995: 67). V svojem romanu je Miško Kranjec upodobil oba osebnostna tipa. Prvi, uteleša ga Agata, je osrednja oseba romana, katerega usoda strukturira zgodbo in ji daje dinamiko; drugi, Ivan Raj, s svojimi ponavljajočimi dejanji (zaporedni odhodi in vrnitve) zgolj poudarja delovanje osrednje osebe. Upadajočemu napredovanju prve in obrobnosti drugega pridružuje romanopisec vzpon tretje osebe, grbave hčerke.

2.1 Agata ali »usodna ženska« na vasi

Tema usodne, padle ženske, ki jo potiska navzdol njena neobrzdana spolnost, je v naturalističnih delih 19. stoletja tako pogosta, da smemo govoriti o pravem klišeju tega tipa književnosti.

V *Kapitanovih* je slovenski romanopisec upodobil propadanje neke ženske od rojstva njenega prvega nezakonskega otroka do klateštva. Če poznajo naturalisti 19. stoletja v glavnem dve kategoriji usodnih žensk (meščanka, ki se vda prešuštvu, in delavka, ki postane prostitutka), je Miško Kranjec tipsko osebo prilagodil obravnavanemu okolju in jo upodobil kot žensko s podeželja, dedinjo bogatega posestva, ki išče ljubezen iz strasti. Kmečka variacija na temo usodne ženske ima predhodnico, ki jo je Kranjec dobro poznal, Jagno iz *Kmetov* W. S. Reymonta.

Toda usodna ženska naturalističnih avtorjev ni nenevarna osebnost. Ker je ženska od nekdanj temelj družinskega ravnotežja in ohranjanja vrste, zastruplja bolna ženska celotno skupnost, začeni z družino, ki je obsojena na uničenje. Kot je pripomnil David Baguley (1995: 74), »se zdi, če beremo ta besedila, da je v ženskem telesu usodna šibka točka, ki ogroža družbeno in politično telo, kajti iz ženske so naredila garanta in merilo družbenega reda«.

Prav to se dogaja v *Kapitanovih*, kjer je Agata je gibalo propadanja, ki je zadelo hišo. Agate, osrednje osebe romana, ni moč analizirati, ne da bi obravnavali njenih odnosov s skupnostjo, katero ogroža.

2.1.1 Moč narave?

Nekatere usodne ženske – omenimo *Germinie Lacerteux*, *Nano* in *Gospodično Julijo* – so ob enem literarne upodobitve slabosti telesa in trpljenja zaradi dednosti. Pogosto atavistična bolezen je tako fiziološki kot psihološki dejavnik, ki ga je mogoče znanstveno preučevati, ob enem pa eno od gibal fatalizma, okrog katerega so strukturirana omenjena naturalistična dela; v njih se vedno soočamo z junakinjinim propadanjem in padcem.

Na prvi pogled je Agata ženska prebohotne čutnosti, nesposobna živeti brez strasti. Po razgibani mladosti, zaradi katere se je bila prisiljena poročiti, išče Agata, ko mož odide zdoma, novih ljubezni. Za sosedom Donkom in hlapcem Tončem se vrstijo brezimneži. Ko izgubi posestvo, je obsojena na pijančevanje in vlačuganje.

Gospa Kapitanova, njena mati, je pripisovala njeno čutnost naravni lahkotnosti, a oče je, obratno, videl v njej znamenje bolezni: »Ne, saj to ni bilo nič zdravega, bila je težka bolezen, ki se je Agata ne bo nikdar rešila.« (Kranjec 1938: 116.) Ko se je približevala pomladi, se je stari Kapitan ustrašil, saj je vedel, kako »/t/ežko bo Agata odolela pomladi, težko bo ušla življenju« (Kranjec 1938: 115). Če bralec verjame staremu Kapitanu, sledi Agata svojim nagonom, nagnjenjem, kot žival, ki se ne more obvladovati ...

2.1.2 Posameznik proti družbi: Agata upornica

Videz vara. Agata ni nič bolj bolna kot drugi, zavrača pa kmečko življenje brez ljubezni.

Dihotomija med ljubeznijo in zakonom je v družbi, kjer živi Agata, tako močna, da jo sprejemajo vsi njeni člani in ima veljavnost zakona. Miško Kranjec je položil v usta Jožka Dunke, ene od najbolj pozitivnih oseb v romanu, naslednje besede: »Eno je zakon, drugo je ljubezen« (Kranjec 1938: 49). Tudi Ivan Raj ima »čisto ljubezen« za nekaj, kar je kmečkemu zakonu tuje. Sicer pa se h Kapitanovim ni vrnil zaradi ljubezni, temveč z željo, da bi posestvo napredovalo (Kranjec 1938: 87). Še več, ko je začutil poželenje po Agati, se mu je zazdelo v neskladju z njegovim statusom zakonca. Poželenje je pravzaprav občutil, ker je bil za trenutek pozabil, da je z Agato oženjen (Kranjec 1938: 58).

Rahla strast se je prebudila v njem, majhno poželenje po tej ženski. Ko se je poročil z njo, tega ni tako močno in jasno čutil kot ta trenutek. Vendar je ta strast bila drugačna kot strast moža do žene: bila je bolj strast tujega človeka do lepe, zdrave, polne ženske, ki jo sreča v življenju. (Kranjec 1938: 58–59.)

Ivan ve, da tudi Agata čuti enako, »da ji je prav usojeno sovražiti njega kot svojega moža in sovražila bi kogarkoli, ki bi postal njen mož« (Kranjec 1938: 59). Zakon tako zavira poželenje. Ker je trajen, je neskladen s strastjo, ki je trenutna in takojšnja.

V družbi, kjer je ljubezen potisnjena na obrobje, med napake iz mladosti, je Agata obsojena bodisi na življenje brez nje ali pa na postopno utapljanje v klateštvu. Ko sta jo na silo poročila z Ivanom Rajem, sta ji Kapitanova sama začrtala bodočo usodo. Agata ni v nobenem trenutku prešušnica v pravem pomenu besede. V

obdobju, ko sta zakonca živela skupaj, se je »uredila«, postala delovna in zvesta žena, fizični in čustveni celibat za Ivanove odsotnosti pa jo potiska v naročje novih ljubimcev.

Naj omenimo, da je inverzija vlog moškega in ženske, ki je v matriarhalni ureditvi družine zelo jasna, vidna tudi v Agatinih odnosih do moža – ne gre le za inverzijo vlog, temveč tudi za inverzijo psiholoških značilnosti. Agata ima zato o možu naslednje mnenje:

/M/rzila ga je od vsega početka, ker so ji ga vsilili in ker je bil tako samosvoj človek. Njegova močna postava ni bila v nikakem skladu z njegovo duševnostjo, ki je bila skoraj dorasla, vsaj tako je mislila Agata. Pri njej je sedel tako hladno, kakor da ni moški, prav tako brezstrastno je legel k njej v posteljo. (Kranjec 1938: 27.)

Na pogled mu sicer ni mogla ničesar očitati. Bil je močan, tudi obraza ni bil napačnega, če naj odloča obraz pri ženski ljubezni. Samo vse drugo je bilo Agati zoprno: njegova brezbrizna mirnost, rahla bojzljivost, nezaupljivost, – potem pa: legal je k njej z ravnodušjem upehanega človeka, ki mu ni mnogo do žene. Kadar se je je dotaknil, je bilo, kot bi se bal, da se osmeši. Osmešil se je prav zaradi te bojzani. (Kranjec 1938: 38.)

Kot večina v zakonu nesrečnih žena v evropski književnosti tudi Agata čuti do moža določen odpor, ki pa ni istega izvora: kar mu Agata oponaša, ni njegova starost, niti zunanji izgled, temveč njegov mir in pomanjkanje strasti. Na splošno gre v takšnih primerih za moške, ki so se pred poroko »izdivjali«, in dekleta, ki so šla v zakon, ne da bi kaj dosti vedela o spolnosti. V našem primeru presoja Agata, ki ima »za sabo kos lepega dekliškega, skoraj preburnega življenja« (Kranjec 1938: 38), izvedensko, kakšen je pristop njenega moža v ljubezni, in sklene, da mu primanjkuje zrelosti, celo moškosti.

Agatino osebnost je mogoče razlagati kot kmečko inačico usodne ženske, sicer skoraj klišejske osebnosti naturalizma. Toda Kranjec se distancira od dednostne teorije 19. stoletja: v Agatinem primeru ne gre za nepremagljivo bolezen, ki povzroči družbeni padec, ampak za to, da ji v danem družbenem okviru ni mogoče najti sreče. Iz romana jasno izhaja, da bi Agata v drugačnem družbenem kontekstu mogla biti »poštena« ženska. V tem smislu je Agata bliže tistim naturalističnim osebam, ki jih manj opredeljuje narava kot okolje; takšni sta Flaubertova Emma Bovary in Reymontova Jagna.

2.1.3 Odmik od tragičnega modela: Agatin konec

Več dokumentov priča, da je Miško Kranjec sprva nameraval zaključiti roman z Agatinim samomorom. S takšnim koncem bi se junakinja *Kapitanovih* približala velikim klasičnim ženskim figuram, kakršni sta gospa Bovary ali Ana Karenina. Roman bi se bil mogel končati tudi s fizično in moralno izčrpanostjo ženskega lika. S tem bi se bila Agata pridružila Cankarjevi Francki in Sofki Borisava Stankovića. A Kranjec si je premislil: njegova pripoved se ne zaključi s smrtjo niti s propadom osebnosti, marveč z odhodom Agate in njenega sina Števeka in začetkom njunega novega življenja v Zagrebu. V takšnem koncu moramo najbrž videti način, kako se izogniti zaključku, ki je postal stereotipen in melodramatičen, ne da bi se oddaljili

od naturalizma: Agata je strastna narava, polna življenjske moči, zato ni nikakršnega objektivnega razloga za smrt, še naprej lahko upa.

2.2 Stari Kapitan, Ivan Raj: »šibki spol«

V *Kapitanovih* je moški junak neke vrste »protijunak«, nesposoben vplivati na dogodke, ki jih sicer vidi z večjo jasnostjo od drugih.

2.2.1 Stari Kapitan ali hromčevo oko

Staremu Kapitanu je namenjena vloga jasnovidca, sposobnega predvidevati bližnji propad družine, a nemočnega, da bi ga zaustavil ali vplival na tiste, ki bi se mu mogli zoperstaviti. Za osebo je značilna nebojevitost in kronična vdanost v usodo. Če je bil za njenega življenja povsem podrejen svoji ženi, je zatem postal podrejeni oče, kar predstavlja zadnje dejanje njegove vdaje.

Prvi del romana je posejan z njegovimi razmišljanji, svarili in večnim godrnjanjem:

Tokrat, ko je mati začela gospodariti pri nas, se je začel naš dom krhati. Zdaj živimo na prehodu. Prav za prav že padamo. Konec prihaja počasi. Jaz, upam, ga ne bom doživel. Delal bom, nekoč se boš pa le spomnila: oče je imel prav. (Kranjec 1938: 62–63.)

Toda njegovo opozorilo ni padlo na plodna tla. Agata ga je poslušala le z enim ušesom, kajti: »Njegova beseda ni nikdar obveljala, otroci so delali to, kar je ukrenila mati in tudi sam je to delal.« (Kranjec 1938: 63.)

Stari Kapitan je ukrepal enkrat samkrat, ko je odbrzel v mesto, da bi poiskal Ivana Raja, osebo, za katero je od začetka romana jasno, da ne bo rešitelj družine Kapitanovih.

2.2.2 Ivan Raj ali nepopravljiva neodločnost

Do določene mere se Ivan Raj sooča z istim problemom kot Agata. Če se ona ni bila pripravljena zadovoljiti s »tradicionalnim« kmečkim življenjem, zavrača Ivan Raj vlogo srečnega moža in družinskega očeta, z ženo, ki se z njim ni poročila zaradi njega, in otroci, ki niso njegovi. Razpet je med ljubeznijo do zemlje in odklanjanjem, da bi živel v laži, pozna obdobja zanesenosti, katerim sledijo krize tesnobe. Od tod njegovi stalni odhodi in vrnitve, ki bodisi zavirajo ali pa pospešujejo Agatin padec. Ta je neizogiben, ko se pokaže, da je Ivan odšel za vedno.

Pisatelj je osebnost Ivana Raja poudaril že v prvih besedah romana: »Ivan Raj je stal na podstenu pred vežnim pragom« (Kranjec 1938: 7), torej obenem znotraj in zunaj doma Kapitanovih. Takšna »tranzitna« vloga mu je pridržana vse do konca romana.

2.3 Kristina: ukročena narava?

Na robovih doslej obravnavanih primerov najdemo tudi povsem poseben primer biološkega determinizma, primer Kristine, prvega Agatinega otroka.

2.3.1 Sprejemanje telesa

Za šibko in grbavo Kristino se je že od rojstva zdelo, da je obsojena na smrt, v najboljšem primeru na žalostno životarjenje. Zato njena okolica ne verjame, da bo preživela, in celo želi, da bi umrla:

Tudi mati in vsi drugi pri hiši so vedeli za to, le o tem niso govorili, kakor bi vsi čakali, da se telo počasi izravna. Malce upanja je bilo pri tem: morda otrok umre. Saj je dovolj slaboten. /.../ Bili so prepričani, da bi to bilo za otroka samega najbolje. Kakšno dekle bo to, če bo pohabljen?! (Kranjec 1938: 39–40.)

Toda proti pričakovanjem je Kristina rasla. Ni le preživela, ampak je bila fizično dosti odpornejša od drugih otrok:

Otrok ni kazal volje, da bi umrl. Šibko telesce je kljubovalo vsem boleznim, vsej nebrižnosti, s katero so ga obdajali. Umirali so zdravi otroci, za katerimi je jokala vsa hiša: Kapitanova Kristina ni hotela umreti. (Kranjec 1938: 40.)

Telo je kasneje sicer ostajalo prav tako izmaličeno, toda oči ne varajo: v Kristininem šibkem in izobličnem telesu se skriva železna osebnost.

2.3.2 Življenje v družbi: boj

Od njenih prvih stikov z družbo se zdi, da Kristino varuje pred hudim njena močna osebnost: »In ta otrok na Kapitanovem vrtu, se je, kot je bil videz, sprl z ono deco, pobegnil domov, in zdaj preko plota kričaje obmetaval Miholove otroke z žaljivkami.« (Kranjec 1938: 55.)

V resnici ji je značaj za ščit pred sovražnim svetom, ki je ne sprejema. Njej se zdi, da ji telesna manjvrednost daje pravico do napadalnosti: »Če pa že živim, se bom menda smela braniti.« (Kranjec 1938: 297.) Življenje je podobno nenehnemu boju na dveh frontah: na defenziven način sovraži vse tiste, ki bi ji mogli biti nevarni, ofenzivno pa preobrača družbena pravila v svojo korist. Dokaz, da je njeno sovraštvo defenzivno, je v tem, ker izgine, ko je mimo vsakršna nevarnost: »Sicer pa je našla svojo življenjsko srečo. Bila je poročena in to je bil njen cilj v življenju. Nič več ni bila zlobna, nemirna.« (Kranjec 1938: 350.) Brž ko je bila zmaga zagotovljena, je postalo sovraštvo nepotrebno obrambno sredstvo, ki ga je Kristina naglo opustila.

V kmečkem okolju, kjer živi Kristina, veljajo invalidi za odvečne, za gospodarsko in družinsko breme. Temu praktičnemu gledanju se pridružujejo etični predsodki: nezakonski in izmačeni otroci so božja kazen. Kristina se tega zaveda (Kranjec 1938: 332), a ima takšne ambicije kot »zdravi« ljudje (1938: 334).

Ker je najstarejši otrok v družini, načrtuje že od otroštva, da bo nasledila posestvo Kapitanovih, se omožila in postala ugledna posestnica. Da bi dosegla svoj cilj, se bojuje na dveh frontah: gospodarsko se osamosvoji (izuči se šiviljske obrti in tako opravlja delo, pri katerem njena fizična hiba ne šteje) in se poroči (z bogatim vdovcem, kar ji podeli ugled, ni pa nevarnosti, da bi rojevala nenormalne otroke, saj je mož kmalu po poroki umrl). Ker je pravila družbe obrnila sebi v prid, je Kristina na obeh frontnih črtah zmagala in se zdi edini resnični zmagovalec v romanu.

Kristina, ki jo je spočetka sama narava obsodila na skoraj gotovo smrt, ni uspela zgolj preživeti, temveč se prav razcveti, saj je na svoji poti navzgor kar se le da najbolje razrešila nasprotje med lastno naravo in svojim okoljem: »Kristina je živela po svoje. Z velikim naporom in s še večjo voljo se je rešila v življenje.« (Kranjec 1938: 343.)

Je treba v Kristini videti nekakšen protiprimer tipizirani naturalistični osebi, katero obvladujeta dednost in okolje? V nobenem primeru, saj je Kristinina jeklena volja naravna reakcija zoper telesno hibo in odklonilno okolje. Kristina je do hipertrofije razvila nagon za preživetje, s katerim kompenzira telesno iznakaženost. Nasprotje med posameznikom in okoljem se še enkrat izteče v posameznikovo superiornost nad okoljem; takšna superiornost je v našem primeru junakinjin cilj. Zato jo doživlja kot zmago, ne kot poraz ali resignacijo.

Kapitanovi torej ponujajo tri tipe naturalističnih osebnosti. Prvi je vaška inačica usodne ženske, ki s svojo dinamično usodo strukturira roman, drugi je neodločnež, ki s svojimi nenehnimi odhodi in vrnitvami poudarja stopnje junakinjinega propadanja. Kot je pokazal David Baguley, se ta dva tipa oseb pogosto pojavljata v naturalističnih delih; Kranjčev roman je izviren v tem, da nastopata hkrati in v istem delu. Njuno srečevanje podeljuje romanu in usodam Kapitanovih neizbežen značaj. Tretja oseba, hčerka s hibo, ki se z uspehom bojuje zoper nenaklonjeno usodo, katero ji je namenila družba, je dokaj izvirna in predstavlja – videzu navkljub – tip notranje močno povezane naturalistične osebnosti.

3 Vaška skupnost

Tretjo raven romana zavzema skupnost v širšem pomenu, vas Gradica, v katero spada ožja skupnost, družina Kapitanovih kot zmanjšana skupnost. V romanu skupnost igra dve vlogi: »zakonodajno« (definira mišljenje in obnašanje posameznikov) in »sodno« (sodi tistim, ki se odmikajo od predpisanega obnašanja).

3.1 »Zakonodajna« vloga

Kot anonimna množica pride skupnost v *Kapitanovih* le redko do besede. Edino besedilo, ki prenaša mnenje slehernika o življenju pri Kapitanovih, spremlja rojstvo drugega nezakonskega otroka. Vloga pa je latentno vendarle prisotna v izjavah različnih oseb, v tem, kar je moč imenovati predsodki, s katerimi ocenjujejo različne eksistenčne situacije.

V *Kapitanovih* so temeljni členi zakona skupnosti naslednji:

- otrok mora imeti očeta, kakršnega koli (mnenje Kapitanovih);
- ljubezen in zakon sta različni stvari (mnenje Kapitanovih, Jožeta Donka, gospe Rajeve, Kristine);
- ločitve ni, ženska ostane poročena, tudi če mož za dolga leta zapusti zakonsko bivališče (mnenje starega Kapitana);
- dopušča se, da ima ženska po nesreči otroka pred poroko, če pa se stvar ponovi, je ženska odrinjena na družbeni rob (mnenje vasi);
- grbave ženske se ne poročajo (Agatino mnenje);
- zemlja je pomembnejša od sreče v zakonu (najprej mnenje starega Kapitana, nato Ivana Raja).

Ti zakoni oblikujejo moralni okvir za življenje in delovanje posameznikov. Ker jih je položil v usta različnih oseb, je Miško Kranjec povečal učinkovanje kolektivne zavesti in s tem ponudil bralcu enega od ključev za interpretacijo realnosti, kar je priljubljena naturalistična tehnika.

3.2 »Sodna« vloga

V večini realističnih romanov nastopa skupnost kot sodnik in cenzor posameznikov, pri *Kapitanovih* pa ostaja njena »sodna« vloga vendarle dokaj omejena. Po rojstvu drugega nezakonskega otroka velja Agata v vasi za marginalko, a v resnici ni izločena iz skupnosti. Če se najprej dozdeva, da sodbi takoj sledi kazen (Agata nikakor ne more najti krstne botre za nezakonskega sina), skupnost pozneje ne izvaja pritiska ali represivnih ukrepov (drugče kot npr. v *Ani Karenini*). Sodba se oblikuje v govorico, v izjave skupnosti, nikoli posameznikov. Skupnost razsoja, vendar tako rekoč nikoli ne obsodi. Sicer pa je opešala celo njena vloga sodnika: »Življenje samo se je močno sprostilo. Vse, kar je bilo nekoč prepovedano, kar je bilo nekoč nelepo, čeprav mikavno, je zdaj postalo nekaj vsakdanjega. Greh je bil greh samo še v cerkvi, zunaj ga ni bilo.« (Kranjec 1938: 121.)

Nismo več v 19. stoletju. Prva svetovna vojna je povzročila krizo vrednot, obenem tudi ohlapnejšo moralo.

4 Sklep

Kapitanovi so torej oblikovani kot roman na treh ravneh: družinski (usoda družine), družbeni (vaška skupnost, kamor sodi družina Kapitanovih in jo predvsem predstavlja »moralni okvir«) in posameznikovi ravni (usoda oseb, ki so vedno upodobljene z vidika njihovega razmerja z družbenim okoljem, v katerem živijo). Vezi med tremi ravnmi se ustvarjajo z igro medsebojnih vplivanj. Seveda so pri tem najbolj jasno razpoznavne odločujoče vloge, ki jih imajo osebe pri propadu družine, in vpliv družbe v širšem smislu na Agatino življenje. Ko je dal svojemu romanu naslov

Kapitanovi, je Miško Kranjec usmeril bralčevo pozornost na dejstvo, da postavlja po zgledu naturalističnih romanov v ospredje propad neke družine, v kateri se izrazito uresničujejo medsebojni vplivi med posameznikom in okoljem.

Slovenska književnost v tridesetih letih še vedno ni bila zasičena z naturalističnim romanom. Ker so ga prejšnje generacije le deloma udejanile, predstavlja veliki naturalistični roman, kakršnega je razvil Miško Kranjec v *Kapitanovih*, v slovenski književnosti skoraj novo zvrst. Tako s tematskega kot strukturalnega in naratološkega zornega kota se ta roman dobro umešča med najzgodnejše naturalistične romane. Soočenje posameznika in njegovih prirojenih lastnosti z okoljem, upodobitev propada, ubeseditev zgodbe kot »izseka življenja« ter razširjena uporaba personalnega pripovedovalca so namreč prvine, zavoljo katerih je ta roman nedvomno pozna, vendar popolna uveljavitev naturalizma. Presenetljivo ustreza prvim evropskim naturalističnim modelom 19. stoletja in močno odstopa od znanstvenih in literarnih dosežkov 20. stoletja.⁴

Viri

Kranjec, Miško, 1938: *Kapitanovi*. Ljubljana: Slovenska matica.

Literatura

Baguley, David, 1995: *Le naturalisme et ses genres*. Pariz: Nathan. [Izpopolnjena različica knjige iz leta 1990 *Naturalist Fiction. The Entropic Vision*. Cambridge / New York: Cambridge University Press.]

Larivaille, Paul, 1974: L'analyse (morpho)logique du récit. *Poétique*, 19, II.

Zdravec, Franc, 1978: Razgledi po Kranjčevem romanopisju. Miško Kranjec: *Kapitanovi*. Ljubljana / Murska Sobota: Mladinska knjiga / Pomurska založba. 389–484.

Zdravec, Franc, 1988: *Poet prekmurskih ravnin. Miško Kranjec 1908–1983*. Murska Sobota: Pomurska založba.

⁴ Naj omenimo, da bi bili mogli z istega zornega kota presoјati tudi Kranjčev roman *Do zadnjih meja* (1941) ali pa roman *Nasedli brod* Toneta Seliškarja (1938).